EMPREMTA D'UNA TRADICIÓ FARMACÈUTICA DE SEGLES EN LA FUNDACIÓ DR. ANTONI ESTEVE

MORALES i VIDAL, Pol¹ - BOSCH i LLONCH, Fèlix²

1. Màster en Comunicació Científica. Fundació Dr. Antoni Esteve. Barcelona (Barcelonès). pmorales@esteve.org

2. Doctor en Medicina. Fundació Dr. Antoni Esteve. Barcelona (Barcelonès). fbosch@esteve.org

Rebut: 8 de novembre de 2019

Acceptat: 14 de novembre 2019

PARAULES CLAU:

- *Farmàcia*
- *Fundació científica*
- *Història biomèdica*
- *Laboratori farmacèutic*
- *Nissaga de farmacèutics*

RESUM: Durant la seva trajectòria de quasi quatre dècades, la Fundació Dr. Antoni Esteve ha estat sensible a la història de la ciència. Aquesta sensibilitat li ha estat transmesa per la tradició farmacèutica de la nissaga Esteve, l'origen de la qual es remunta a mitjan segle XVIII. Aquest article revisa els fets més destacats del llinatge de farmacèutics i, en paral·lel, resumeix què és i quines aportacions a la història de la ciència ha liderat la Fundació.

PALABRAS CLAVE:

- *Farmacia*
- *Fundación científica*
- *Historia biomédica*
- *Laboratorio farmacéutico*
- *Estirpe de farmacéuticos*

RESUMEN: Durante su trayectoria de casi cuatro décadas, la Fundación Dr. Antoni Esteve ha sido sensible a la historia de la ciencia. Esta sensibilidad le ha sido transmitida por la tradición farmacéutica de la estirpe de los Esteve, cuyo origen se remonta a mediados del siglo XVIII. Este artículo revisa los hechos más destacados del linaje de farmacéuticos y en paralelo, resume qué es y qué aportaciones a la historia de la ciencia ha liderado la Fundación.

KEYWORDS:

- *Pharmacy*
- *Scientific foundation*
- *Biomedical history*
- *Pharmaceutical company*
- *Lineage of pharmacists*

ABSTRACT. FINGERPRINT OF A CENTURIES PHARMACEUTICAL TRADITION IN THE DR ANTONI ESTEVE FOUNDATION:

Dr Antoni Esteve Foundation has been sensitive to the history of science during its trajectory of almost four decades. This sensitivity has been transmitted by the pharmaceutical tradition of the Esteve lineage, whose origin dates back to the mid-18th century. This article reviews the highlights.

CITACIÓ DE L'ARTICLE: MORALES i VIDAL, Pol; BOSCH i LLONCH, Fèlix. "Empremta d'una tradició farmacèutica de segles en la Fundació Dr. Antoni Esteve". A: *Gimbernat* [Barcelona], 2020; 72: 31-48. <http://doi.org/10.1344/gimbernat2020.72.2>

Aquest document està subjecte a una llicència Creative Commons

© Pol Morales i Vidal; Fèlix Bosch i Llonch, 2020.

DOI:10.1344/gimbernat2020.72.2

INTRODUCCIÓ

Durant els seus trenta-sis anys d'existència, la Fundació Dr. Antoni Esteve ha mantingut un compromís ferm amb els aspectes històrics de la farmacologia, en particular, i de la ciència, en un sentit molt més ampli. Com a institució sense ànim de lucre ha organitzat activitats molt diverses i ha generat publicacions que rememoren diversos fets històrics que es resumeixen a continuació.

En aquesta trajectòria, la Fundació ha conreat un sèrie de valors que han esdevingut cabdals per diferenciar-se com a institució científica. Entre aquests trets diferencials destaquen el fet d'identificar-se com una institució d'arrels catalanes i de llarga tradició, de promoure activitats científiques tant nacionals com internacionals i de qualitat, d'organitzar activitats presencials i editar publicacions diverses, de fomentar la multidisciplinarietat i la transversalitat i, finalment, de treballar molt a prop d'institucions acadèmiques, assistencials i de recerca.

Aprofitant aquesta mirada retrospectiva de les aportacions històriques de la Fundació Dr. Antoni Esteve, el text destaca inicialment els antecedents de la nissaga farmacèutica Esteve, dels quals els seus darrers membres han estat i estan vinculats a la Fundació. D'alguna manera, aquesta tradició farmacèutica de la nissaga Esteve a través de quatre segles ha transmès una sensibilitat especial a la Fundació per abordar, en la mesura de les seves possibilitats, diferents iniciatives sobre temes històrics de la biomedicina.

NISSAGA D'APOTECARIS DE CAL TOMASSET

La història del farmacèutics Esteve va començar el s. XVIII, ara fa precisament 266 anys, quan va néixer Tomàs Esteve i Gavanyach¹ (1753-1830) (Figura 1) i perdura amb fermesa encara a l'actualitat. La nissaga del Cal Tomasset l'enceten les tres primeres generacions de Tomàs Esteve. En primer lloc va estar Esteve i Gavanyach, originari d'Urús, a la Cerdanya, qui inicia la seva formació realitzant pràctiques a la farmàcia de Puigcerdà regentada per Francesc Florença. Posteriorment, estudia farmàcia a Barcelona i el 1787 passa a regentar la farmàcia de l'Hospital de Sant Andreu de Manresa. Més tard, un dels seus rebesnets també treballaria en aquest centre hospitalari. El 1824, amb Esteve i Gavanyach encara viu, el seu fill obre la seva pròpia oficina de farmàcia a la Plana de l'Om de Manresa (Figura 2), coneguda com a "cal Tomasset". La data del 1787 havia

marcat l'inici de la tradició dels farmacèutics dels Esteve a Manresa, que encara perdura amb la històrica farmàcia d'aquesta ciutat.

El seu fill, Tomàs Esteve i Florença² (1797-1850), va estar al capdavant de la farmàcia durant tota la seva vida. Un fill d'aquest, Tomàs Esteve i Pla (1838-1890), ja de la tercera generació dels Esteve, donaria continuïtat a la nissaga d'apotecaris tot i patir problemes de salut. A més, com no va tenir descendència masculina per assolir el relleu a la farmàcia, coses d'aquella època, va ser el seu germà petit, Antoni Esteve i Pla (1843-1916) –conegut com Tonet–, qui el va ajudar. Sense ser farmacèutic ni tenir massa interès per la farmàcia, recolzà el seu germà i a través del seu fill Josep Esteve i Seguí (Figura 1) assegurà la continuïtat de la nissaga de farmacèutics a partir de 1897. A més, les seva mentalitat lliberal i republicana, així com l'amor per la natura i els paisatges, van influir tant en el seu fill com en el seu net.

Ramon N. Cornet i Arboix defineix molt bé a la introducció del seu llibre (1987) els forts lligams dels Esteve amb Manresa quan diu: "L'amor a Manresa ha estat una constant en la vida de tots els Esteve, demostrat en la seva activa participació en la política ciutadana a través dels càrrecs públics que ocuparen, sense abandonar la intensa labor desenvolupada en la seva farmàcia de la Plana de l'Om, fundada pel segon Esteve de la generació".

Figura 1. Set generacions de farmacèutics de la nissaga Esteve amb les dates i fets més destacats.

Figura 2. Fotografia de la Farmàcia Esteve de Manresa, actualment encara oberta al públic (Foto: Arxiu familiar – Família Esteve).

JOSEP ESTEVE I SEGUÍ

Després de tres generacions prèvies de cal Tomasset amb tres “Tomassos”, la nissaga d’apotecaris Esteve enceta una nova etapa amb en Josep Esteve i Seguí (1874-1927)³ (Figura 3), qui va destacar de manera especial, tal com recull la biografia que va escriure en Genís Sinca. En el llibre s’afirma que Josep Esteve “és una de les personalitats més importants i també desconegudes de la vida social i cultural de la Manresa del primer terç del segle XX”. De fet, a l’Enciclopèdia Catalana se’l considera farmacèutic i escriptor folklorista.

Neix a Manresa i estudia farmàcia a Barcelona, fent les pràctiques a la farmàcia del Dr. Degollada del carrer Avinyó d’aquesta ciutat. Com ja s’ha comentat, el 1897 recupera la farmàcia familiar del seu oncle Tomàs després d’un període d’inactivitat. A més, li confereix una forta empenta quan passa de

regentar una adrogueria local de venda i recepta de medicaments a desenvolupar una farmàcia que produïa i comercialitzava productes propis. Entre els medicaments de pròpia manufactura que va comercialitzar destaquen els “Polvos de Vichy Esteve”, els “Polvos estomacals Esteve”, els “Polvos pectorals Esteve” i els “Polvos pel maldecap Esteve”.

Fidel seguidor de les idees del seu pare, va perfilar-se en un personatge de rellevància social i cultural a Manresa. És precisament a la rebotiga de la farmàcia on organitza de manera habitual reunions amb intel·lectuals manresans. El 1901 es casa amb Joaquina Subirana i Suaña; van tenir un fill. Participa intensament amb entitats culturals locals, funda i dirigeix l'Orfeó Manresà (1901) i el Centre Excursionista de la Comarca de Bages (1905), del qual en va ser el primer president. També funda l'Esbart Manresà de Dansaires (1909) i el diari Bages-Ciutat. A Manresa, col·labora amb l'Institut d'Estudis Catalans i publica articles de geografia comarcal i de folklore en diverses revistes locals i de Barcelona. Destaca la publicació *Paremiologia comarcana*, fruit de la seva incansable recopilació de dites i refranys (vegeu annex de 1.595 adagis recollits per Josep Esteve i Seguí, publicats per Genís Sinca). També publica el lèxic dels oficis de la terminologia del Bages amb l'Institut d'Estudis Catalans.

Esteve i Seguí va morir jove a causa d'un infart, el 4 d'octubre de 1927. El seu net, Josep Esteve i Soler, en el discurs d'acadèmic electe a la Reial Acadèmia de Medicina, li reconeixia que “... les inquietuds científiques del meu avi, [...] fomentaren la curiositat intel·lectual, el compromís polític i l'afany d'estudi en el seu fill, Antoni”.⁴

Figura 3. *Quatre darreres generacions de farmacèutics Esteve.*
D'esquerra a dreta: Josep Esteve i Seguí, Antoni Esteve i Subirana,
Jospe Esteve i Soler i Antoni Esteve i Cruella
(Fotos: Arxiu familiar – Família Esteve).

ANTONI ESTEVE I SUBIRANA

Sense voler restar protagonisme als reptes assolits pels anteriors membres de la nissaga de farmacèutics Esteve, va ser la cinquena generació, amb Antoni Esteve i Subirana (1902-1979), la que protagonitzà el canvi més important. A continuació es resumeixen els fets més destacats de la seva biografia, perfectament detallats a la monografia de l'Institut d'Estudis Catalans escrita per Jacint Corbella i Corbella. Com a fill únic i amb només 25 anys, Esteve i Subirana assumeix les regnes de la farmàcia després de la mort prematura del seu pare. Desenvolupa diversos treballs sobre els líquens que li permeten defensar la seva tesi doctoral el 1932. Un any després d'assumir la farmàcia, es casa amb Paquita Soler i Casulleras (1907-1992) i tenen tres fills i una filla. Seguint la mentalitat inculcada tant pel seu avi Tonet com pel seu pare Josep, la rebotiga de la farmàcia continua essent centre d'interès social, intel·lectual i fins i tot polític.

La seva empremta innovadora el porta, el 1929, a incorporar un petit laboratori d'anàlisis clíniques al pis superior de l'antiga farmàcia familiar. Paral·lelament, també treballa d'analista a l'Hospital de Sant Andreu de Manresa, on el seu rebesavi havia regentat la farmàcia. El 1931 funda un laboratori al carrer Urgell de Manresa, a la part superior de la casa on va néixer. Serien les dues llavors que, més endavant, donarien lloc als Laboratoris del Dr. Esteve. Si el mèrit de les primeres generacions d'apotecaris Esteve va ser establir una farmàcia a Manresa que encara perdura activa, amb Esteve i Subirana neix una companyia farmacèutica internacional també en plena activitat avui en dia.

L'Esterosol® és el primer medicament que Antoni Esteve obté, encara des del seu laboratori de la farmàcia (1929). Es tracta d'un derivat oliós de vitamina D que s'aconsegueix per primera vegada a Espanya mitjançant la irradiació de l'ergosterol amb un aparell que es va construir ell mateix. Més endavant, i també per primera vegada a Espanya, sintetitza un arsenical (1934) i una sulfamida (1937) (Taula 1).

Quan esclata la guerra civil espanyola, l'activisme cultural i polític de república i catalanista d'Esteve i Subirana l'obliguen a exiliar-se durant un any i mig a França. Estant a París, assoleix la màxima responsabilitat en investigació als laboratoris Roussel-Uclaf. Aquesta experiència li resultà clau per impulsar la projecció del seu propi laboratori quan va tornar a Catalunya. Deu anys després de fundar-lo, el laboratori del carrer Urgell s'incendia, fet que accelera el seu trasllat definitiu a Barcelona. Els Laboratoris del Dr. Esteve s'instal·len al barri d'Horta-Guinardó el 1942, concretament al carrer Mare de Déu de Montserrat. En un context desfavorable, Antoni Esteve i la

seva muller van aconseguir tirar endavant la família sense aturar l'activitat empresarial i de recerca des del laboratori. Antoni Esteve sintetitza i comercialitza, el 1952, el primer producte original propi, un antihemorràgic. Més endavant sintetitza altres nous fàrmacs com es detalla a la taula 1, fins assolir el vasoprotector dobesilat de calci (sintetitzat el 1968 i comercialitzat el 1971). Aquest darrer fàrmac, juntament amb els antihemorràgics, van obrir les portes del laboratori per a futures col·laboracions empresarials arreu del món i esdevingueren els primers fàrmacs de projecció internacional íntegrament catalans.

Entre molt diversos càrrecs que va assolir, Antoni Esteve fou president de l'Acadèmia de Farmàcia de Barcelona i de la Societat Catalana de Ciències Físiques, Químiques i Matemàtiques, i dues vegades vicepresident de l'Acadèmia de Ciències Mèdiques de Catalunya i Balears. També ingressà a l'Institut d'Estudis Catalans, a la Secció de Ciències, de la qual en fou president.

Esteve i Subirana va patir una greu apendicitis als set anys, un important accident de cotxe als 21 anys i dos ictus cerebrals (als 44 i als 64 anys). El dia 13 de juny de 1979, precisament el dia del seu sant, Antoni Esteve i Subirana mor a Barcelona als 77 anys. És així com deixa una tradició familiar de segles que va saber capgirar i impulsar des de la farmàcia, així com un llegat amb empremta pròpia a través dels Laboratoris del Dr. Esteve, que tindrà continuïtat de la mà del seu fill gran, Josep Esteve i Soler.

TAULA 1. PRINCIPALS CONTRIBUCIONS PROFESSIONALS D'ANTONI ESTEVE I SUBIRANA AL CAMP DE LA RECERCA FARMACÈUTICA

PRODUCTE (ANY)	CARACTERÍSTIQUES
Compostos amb vitamina D: Esteroso [®] , Esterocal [®] , Cesterol [®] (1929)	Obté per primera vegada a Espanya la vitamina D per irradiació de l'ergosterol amb un aparell de fabricació pròpia
Arsenicals: neoarsenobenzè (Neo-spirol [®] , 1934) i mafarsamina	Primer antisifilític comercialitzat a Espanya
Sulfamides: AmidoSulfol [®] , Cromo-Sulfol [®] (1938)	Primers antibiòtics efectius del grup de les sulfamides comercialitzats a Espanya
Sulfatiazol: Leuco-tiazol [®] (1944)	Per un plet entre els laboratoris productors es va poder fabricar i vendre aquest antibiòtic

Estudis sobre la penicil·lina (1944)	Va endegar diversos estudis sobre la penicil·lina i n'obtingué algunes quantitats per primer cop a Espanya. No la va poder comercialitzar
Metadona; Metasedín (1951)	L'anul·lació de patents del producte després de la Segona Guerra Mundial va permetre la síntesi i venda d'aquest producte a Espanya
Hemostàtics: · Antihemorràgic-101® (1952) · Etamsilat/ciclonamina: Hemo-141® i Dicynone® (1952) · Antihemorràgic-205®	Primers antihemorràgics originals de producció pròpia, que van tenir important projecció internacional
Altres productes sintetitzats i comercialitzats mitjançant acords amb d'altres laboratoris: · Hidrazida de l'àcid isonicotínic (isoniazida): Aldoxal® (1952) · Fenilbutazona (Butalgina®, 1953) · Nitrofurantoina (Furobactina®, 1955; Altabactina®, 1960), · Hioscin-propansulfonium (Espacil®, 1967) · Cinnarizina (Diclamina®, 1968) · Altres derivats de la fenilbutazona (Alfida® 1968) i Danilón® (1969)	Antituberculós, sobre el qual va estudiar els efectes anticoagulants Antireumàtic i antiinflamatori Antibiòtic Antiespasmòdic Antivertiginós Antireumàtic i antiinflamatori
Dobesilat de calci: Doxium® (1968)	Aquest nou fàrmac s'obté gràcies a l'experiència en recerca sobre la fragilitat vascular assolida amb els hemostàtics. Junt amb els hemostàtics, esdevenen els primers fàrmacs de projecció internacional íntegrament catalans

És adient recordar les paraules de Jacint Corbella i Corbella (2006) sobre Esteve i Subirana, a qui considera una de les "... persones que va formar part de l'IEC en temps de foscor, de repressió, en què calia a més de tot una considerable discreció" i afegeix que va ser un "científic valuós, identificat plenament amb el que significa l'Institut, creador a més d'una gran indústria [...] i aquí persona molt discreta". En aquest sentit de compromís social i cultural, Josep Laporte i Salas (1922-2005) deia: "... i estic segur que també ho seria [de feliç, referint-se a Antoni Esteve i Subirana] en poder constatar el gran canvi que ha fet el nostre país en els darrers dotze anys en la direcció que ell, d'una manera tan ferma i pregona, va desitjar en el curs de la seva vida com palesen les moltes iniciatives

que endegà com a protector de la cultura catalana quan va adoptar una actitud d'aquesta mena era gairebé un heroïcitat".⁵

JOSEP ESTEVE I SOLER

Neix a Manresa el 4 de gener de 1930, estudia farmàcia a la Universitat de Barcelona per a poder regentar la farmàcia familiar. Assoleix un postgrau en Direcció i Administració d'Empreses i el doctorat en Farmàcia. El 1953 s'incorpora a l'empresa farmacèutica creada pel seu pare, on durant més de dues dècades contribueix significativament a la recerca i afavoreix l'expansió científica, empresarial i internacional dels Laboratoris del Dr. Esteve. A la mort del pare, ell assumeix la direcció de la companyia farmacèutica fins 2005.

Com a conseqüència de la seva productiva activitat professional, ocupa diversos càrrecs associatius (a Farmaindustria i la Fundació Catalana per a la Recerca, entre d'altres) i rep nombroses distincions i reconeixements institucionals i civils: president de la Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya, acadèmic numerari de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya, acadèmic corresponent de l'Académie Nationale de Pharmacie a París i vicepresident de l'Acadèmia de Ciències Mèdiques i de la Salut de Catalunya i de Balears. Entre altres distincions també rep l'Orde Civil de Sanitat i la Creu de Sant Jordi.

Josep Esteve dona continuïtat a l'interès familiar per la llengua i la cultura catalanes, iniciades pel seu avi Josep Esteve i Seguí de la mà d'un bon amic i tertulià a la rebotiga de la farmàcia, el metge i polifacètic Oleguer Miró i Borràs (1849-1926). Precisament un també bon amic de la família, Josep Alsina i Bofill, metge i docent, va destacar com a defensor del llenguatge mèdic català.

Poc després de la mort d'Antoni Esteve i Subirana, Josep Esteve, juntament amb la seva mare i els seus germans, Jordi, Joan i Montserrat, va crear la Fundació Dr. Antoni Esteve per a honrar públicament la memòria del seu pare. El quarantè aniversari de la mort d'Antoni Esteve i Subirana ha, malauradament, coincidit amb el decés del seu fill Josep, el 29 de març de 2019.

Josep Laporte, amb paraules referides a Josep Esteve i Soler en l'acte d'ingrés a la Reial Acadèmia de Medicina, comenta que "la principal característica del nou acadèmic ha estat i continua essent la seva executòria com a capità d'empresa al front de la indústria que -junt amb els seus germans que tan eficaçment l'han ajudat- heretà del seu pare".⁵

LA FUNDACIÓ DR. ANTONI ESTEVE

A través dels segles de tradició farmacèutica s'han anat esculpint les quasi quatre dècades d'activitats de la Fundació Dr. Antoni Esteve⁶. És per això que el títol d'aquest article fa referència a l'empremta familiar en la Fundació. Durant trenta-sis anys, el president del Patronat d'aquesta Fundació ha estat Josep Esteve i Soler, que degut al seu recent decés ha estat rellevat per la seva germana i metgessa, Montserrat Esteve i Soler. Així mateix, s'acaba d'incorporar al patronat el fill d'en Josep, Antoni Esteve i Cruella, com a vicepresident del Patronat i representant de la setena generació familiar de farmacèutics.

La Fundació es va crear tres anys després de la mort del Dr. Antoni Esteve. La seva dona i fills volgueren honrar públicament la memòria de l'il·lustre farmacèutic creant la Fundació amb el seu nom. L'objectiu prioritari de la institució és estimular el progrés de la farmacoterapèutica mitjançant la comunicació i la discussió científiques, alhora que conferir a les seves activitats, ja fossin presencials o publicacions, un caràcter eminentment multidisciplinari. Cal reconèixer el paper rellevant d'en Sergi Erill, metge i catedràtic de farmacologia, que va ser el director fundador i qui va saber copsar la idea de la família i executar-la a través dels anys, conferint els trets diferencials de la Fundació esmentats en la introducció d'aquest article. El Dr. Erill explica que, en certa manera, va imitar la idea de la CIBA Foundation quan el dia de la seva constitució el 1949 i en presència del Gordon Wolstenholme (1913-2004), director fundador, el reconegut economista britànic Lord William Henry Beveridge (1879-1963) i membre del patronat de la CIBA Foundation, definia la fundació anglesa com: *"not a laboratory for mixing compounds, but a laboratory for mixing scientists"*.⁷ Salvant les distàncies, aquesta també ha estat l'ànima de la Fundació Dr. Antoni Esteve que, a partir de 2009 i continuant la tasca d'Erill, va passar a ser dirigida per un dels autors d'aquest article (FB).

També parafrasejant Erill, als que avui treballem a la Fundació ens resulta "difícil saber si aquest conjunt de tasques són suficients per honrar la memòria del Dr. Antoni Esteve i Subirana, però ens satisfà constatar que les activitats de la Fundació que porta el seu nom van en augment i que creix el seu ressò. Creiem que la generositat personal dels seus fills, que la varen fer possible, mereix el nostre agraïment i potser també el de molts que han gaudit dels fruits de la Fundació".⁸

INICIATIVES DE LA FUNDACIÓ SOBRE ASPECTES HISTÒRICS

El compromís de la Fundació Dr. Antoni Esteve per la història de la medicina i de les ciències de la salut es remunta a l'any 1997, quan va iniciar la sèrie *Pharmacotherapy revisited*. En ella, experts internacionals recopilen en facsímil els articles que van jugar un paper determinant en el desenvolupament de les diferents branques de la farmacoteràpia. Amb un total de nou volums, la col·lecció ha abastat des de la farmacocinètica fins a la farmacodinàmica, passant per altres aspectes com la base farmacològica de l'asma i l'al·lèrgia, tema central del seu últim número i que va elaborar l'al·lergòleg Juan Manuel Igea.

*Pharmacological basis of asthma and allergy: A collection of seminal articles*⁹ recull les primeres intervencions terapèutiques destinades a reforçar o canviar la immunitat natural i foren principalment no farmacològiques, com, per exemple, l'ús del pol·len per immunitzar els pacients afectats per la febre del fenc. En aquest llibre es presenten les principals intervencions terapèutiques al·lèrgològiques, farmacològiques i no farmacològiques, juntament amb el seu desenvolupament històric. A més, es destaquen els autors que van contribuir a la terapèutica moderna en al·lèrgologia amb l'objectiu de conèixer millor els principals avenços en la història d'aquesta jove disciplina mèdica.

Pel que fa a la projecció social que van tenir els primers avenços en la farmacologia antimicrobiana, concretament l'arsfenamina, les sulfamides i l'estreptomicina, la Fundació Dr. Antoni Esteve va impulsar la tesi doctoral d'Elisabet Serés¹⁰, en què es va fer una cerca d'articles sobre aquests tres fàrmacs a The New York Times, The Times i La Vanguardia per fer-ne una anàlisi quantitativa i qualitativa. L'anàlisi conclou que la informació sobre els primers antimicrobians es va difondre àmpliament a la premsa diària i que la qualitat de les notícies publicades fou acceptable. El descobriment i ús terapèutic d'aquests tres fàrmacs foren avenços farmacològics clau del segle XX i van tenir una repercussió rellevant en la societat de l'època.

Un repàs a la història de la ciència i de la medicina implica topar-se amb una realitat cada cop més evident. Pràcticament no hi ha dones. Trobem, naturalment, Marie Curie, però desconexem el nom de moltes altres científiques que, per la seva condició de dones, van haver d'enfrontar-se a tot tipus de dificultats per dur a terme la seva recerca. La seva feina ha quedat difuminada o, fins i tot, oculta. Per tal de

reivindicar i de donar visibilitat a les dones que han jugat un paper determinant en el desenvolupament de la ciència, la Fundació Dr. Antoni Esteve va editar el 2017 *La ciència oculta*¹¹, un llibre que vol apropar la vida i obra de quinze il·lustres dones científiques a tots els públics. L'encarregat de fer-ho va ser Sergi Erill.

Mitjançant dues imatges que *a priori* no tenen res en comú, cada capítol de *La ciència oculta* ens endinsa en la trajectòria científica de dones com Hipàcia, element clau de la comunitat científica d'Alexandria o, més recentment, Jocelyn Bell, el paper de la qual en el descobriment del púlsar mai va ser reconegut pel Premi Nobel, que recolliren els seus companys Antony Hewish i Martin Ryle. Fred Boyle, fundador de l'Institut d'Astronomia de Cambridge i considerat com un dels científics més importants del segle XX, va catalogar el fet com un robatori.

Prèviament, la Fundació Dr. Antoni Esteve va publicar *Dotze dones en la biomedicina del segle XX*,¹² coordinat per Roser González-Duarte, catedràtica de genètica de la Universitat de Barcelona, que recopila les aportacions científiques i la biografia de dotze investigadores de primer nivell. L'obra no només recull la recerca per la qual han estat reconegudes en la història de la medicina –set d'elles van obtenir un Premi Nobel- sinó també els obstacles que es van anar trobant al llarg de la seva carrera per tal d'obtenir un reconeixement professional.

Aquest és el cas, per exemple, de Rita Levi-Montalcini, Premi Nobel de Medicina pel descobriment del factor de creixement nerviós, i a qui el fet de ser dona, jueva i investigadora en plena dictadura de Mussolini no la va frenar per a dedicar tota la seva vida a la ciència. Un reconeixement que no va obtenir de la mateixa forma Rosalind Franklin, científica que va tenir un paper decisiu en un dels avenços més transcendents del segle XX –el descobriment de l'estructura del DNA- però que no va ser recompensada amb el Nobel concedit el 1962 a Watson, Crick i Wilkins.

Pel que fa a la contribució catalana a la història de la medicina, la Fundació Dr. Antoni Esteve ha editat la trilogia *Eponímia mèdica catalana*,¹³ elaborada pels experts Elena Guardiola (Universitat Pompeu Fabra, Bayer i acadèmica corresponent de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya) i Josep-Eladi Baños (Universitat Pompeu Fabra i Universitat de Vic-Universitat Central de Catalunya) a partir dels articles que s'han anat publicant periòdicament a la revista *Annals de Medicina*. Gràcies a una intensa tasca d'investigació, el primer volum, publicat el 2003, reunia 21 personalitats catalanes, algunes de les quals són l'origen de més d'un epònim. La segona entrega,¹⁴ que es va presentar el 2011 a l'Acadèmia de Ciències Mèdiques i

de la Salut de Catalunya i de Balears, no només recopila 29 epònims mèdics d'origen català sinó que també ofereix una exhaustiva informació sobre el que es descriu amb l'epònim (ja sigui una tècnica quirúrgica o una estructura anatòmica, etcètera) acompanyada de dades biogràfiques de la persona en qüestió. Per últim, la tercera entrega,¹⁵ que es va presentar el 2016, presentava com a novetat la incorporació també d'una gran quantitat d'epònims que no corresponen a persones sinó que s'atribueixen als centres hospitalaris on treballen els autors, com l'Hospital Clínic, l'Hospital del Mar o l'Hospital Parc Taulí, o a llocs com Barcelona, Sabadell o Catalunya. Amb aquest tercer volum, la trilogia suma més de 60 articles sobre les personalitats i centres de recerca que amb el seu nom han deixat una empremta inesborrable a la història de la medicina. Per tal de donar una projecció internacional a aquest conjunt d'epònims catalans, la Fundació Dr. Antoni Esteve també ha editat en anglès el llibre *Catalan physicians' contributions to medicine: a historical view through eponyms*.¹⁶

El compromís de la Fundació Dr. Antoni Esteve amb la terminologia mèdica en català també conté la seva vessant històrica. Una terminologia que es remunta a l'edat mitjana però que va assolir un pas determinant amb la publicació el 1990 del primer Diccionari Enciclopèdic de Medicina, la segona versió impresa del qual es va editar el 2000. El 2014, la Fundació Dr. Antoni Esteve es va sumar al projecte DEMCAT (Diccionari Enciclopèdic de Medicina en Català),¹⁷ amb l'objectiu d'adaptar al segle XXI les versions anteriors del Diccionari Enciclopèdic de Medicina i dels diccionaris publicats pel TERMCAT. És un projecte que promouen l'Institut d'Estudis Catalans, l'Acadèmia de Ciències Mèdiques i de la Salut de Catalunya i de Balears, Enciclopèdia Catalana i el Centre de Terminologia TERMCAT en col·laboració amb la Fundació Dr. Antoni Esteve i el Departament de Salut de la Generalitat de Catalunya.

Menorca també ha estat un dels focus històrics de la Fundació Dr. Antoni Esteve. El 2006 es publicava un quadern al voltant de la figura de Mateu Orfila (1787-1853). *Entre la ciencia y el crimen: Mateu Orfila y la toxicología en el siglo XXI*,¹⁸ arran de la seva figura, fa un recorregut històric per alguns aspectes que van caracteritzar la química i la toxicologia del segle XIX. El paper de la medicina forense en les investigacions criminals, les tècniques d'experimentació animal o les controvèrsies al voltant de la química i la toxicologia d'aquella època són alguns dels aspectes que es recullen en aquesta publicació.

La Fundació també va col·laborar amb l'edició del primer volum sobre història de la medicina de l'Enciclopèdia de Menorca,¹⁹ que abasta des de la baixa edat mitjana fins al primer terç del segle XIX. L'especial conjuntura que travessava Menorca

a partir del domini britànic va fer que l'illa fos molt coneguda arreu d'Europa, també des del punt de vista mèdic i sanitari, amb aportacions tan importants com, per exemple, la del cirurgià escocès George Cleghorn. Amb 301 pàgines, el volum s'estructura en dotze capítols que abasten temàtiques com ara els estudis i formació dels professionals sanitaris, la normativa sanitària, l'exercici de la medicina, els hospitals, la pionera introducció del vaccí de Jenner a Menorca, les juntes de sanitat i la prevenció d'epidèmies, els llatzerets i, finalment, els escrits sobre medicina realitzats des de Menorca en el segle XVIII i començaments del XIX.

Des del Llatzeret de Maó, seu de l'Escola de Salut Pública, la Fundació Dr. Antoni Esteve també hi ha participat amb nombroses activitats. Dins d'aquest àmbit, la Fundació també va contribuir a editar la publicació *Historia de la Sociedad Española de Epidemiología (1978-2014)*.²⁰ Dirigida pel professor Josep Bernabeu-Mestre, aquesta monografia explica els orígens i l'evolució d'una institució que nasqué amb la transició i que s'ha convertit en tot un referent de la sanitat espanyola.

Finalment, i com una manera de potenciar el paper de les humanitats en la docència de la medicina, des de la història, l'art, la literatura o, fins i tot, la música, des de la Fundació es va organitzar una reunió amb la Universitat de Siena i la Universitat Pompeu Fabra. Va tenir lloc a Siena i va generar la publicació d'una monografia en anglès sobre els temes del debat.²¹

CONCLUSIONS

La tradició farmacèutica de la nissaga Esteve a través de quatre segles ha aconseguit mantenir-se intacta i amb fermesa fins a l'actualitat. Aquesta fermesa s'evidencia en l'encara activa oficina de farmàcia a Manresa, en la projecció internacional del laboratori farmacèutic i en el manteniment d'una Fundació científica de referència, la Fundació Dr. Antoni Esteve. En les quasi quatre dècades d'activitats, aquesta Fundació ha endegat diverses iniciatives entorn a la història de la biomedicina que ha compaginat amb d'altres activitats, publicacions i projectes del camp de la farmacoterapèutica.

És així com Antoni Esteve i Cruella pren el protagonisme de la setena generació de la nissaga de farmacèutics Esteve. Actual regent de la farmàcia de Manresa, ha ocupat diferents càrrecs als Laboratoris Dr. Esteve i després de la mort del seu pare assoleix la vicepresidència del Patronat de la Fundació Dr. Antoni Esteve. Ell i els

actuals membre de la Fundació, mantenen el seu compromís de seguir contribuint i aprofundint en els coneixements històrics entorn de la biomedicina.

AGRAÏMENTS

Als membres del Patronat de la Fundació Dr. Antoni Esteve pel seu recolzament constant i el manteniment de la Fundació durant tots aquests anys. També volem dedicar aquest text com homenatge a tota la nissaga d'apotecaris Esteve i, en particular, a Josep Esteve i Soler que ens ha deixat recentment.

NOTES

1. Aquest cognom s'ha trobat en diferents grafies: enlloc de “v” amb “b” (Gabanyach), amb “ñ” (Gavañach), sense “h” final (Gavanyac) i fins i tot amb “e” a la segona síl·laba (Gavenyach).
2. En alguns textos el cognom Florença també s'ha escrit amb “s” (Florensa).
3. Tal com cita Jacint Corbella i Corbella (2006) hi ha discrepàncies, segons els documents, respecte a l'any de naixement de Josep Esteve i Seguí entre 1873 i 1874.
4. Cita extreta de ESTEVE i SOLER, Josep. *Investigació farmacèutica i progrés de la medicina*. Discurs llegit per l'acadèmic electe Josep Esteve i Soler en l'acte de la seva recepció el dia 1 de desembre de 1991. Barcelona: Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona, 1991, p. 9-47.
5. Cita extreta de LAPORTE i SALAS, Josep. *Investigació farmacèutica i progrés de la medicina*. Discurs de resposta en l'acte de recepció de l'acadèmic electe Josep Esteve i Soler, el dia 1 de desembre de 1991. Barcelona: Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona, 1991, p. 49-60.
6. Fundació Dr. Antoni Esteve [En línia]; Barcelona, 2019. <<http://www.esteve.org>> [Consulta: 4 novembre 2019].
7. Cita extreta de WRIGHT, Pearce. “Sir Gordon Wolstenholme” [Obituari]. A: *Lancet* [London], 2004; 364(9431): 324.
8. Cita extreta de ERILL, Sergi; BOSCH, Fèlix. “Fundació Dr. Antoni Esteve (Antoni Esteve i Subirana, 1902-1979), vint anys després de la seva mort”. A: *Annals de Medicina* [Barcelona], 1999; 82:293-294.
9. IGEA, Juan Manuel, editor. *Pharmacological basis of asthma and allergy: A collection of seminal articles*. Barcelona: Fundació Dr. Antoni Esteve; 2018. 316 p. (Pharmacotherapy revisited: An Esteve Foundation Series, 9).

10. SERÉS, Elisabet. *La proyección social de los primeros avances en la farmacología antimicrobiana del siglo XX* [Tesi Doctoral]. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, 2017. 233 p.
11. ERILL, Sergi. *La ciència oculta*. Barcelona: Fundació Dr. Antoni Esteve; 2017. 124 p.
12. GONZÁLEZ-DUARTE, Roser, coord. *Dotze dones en la biomedicina del segle XX*. Barcelona: Fundació Dr. Antoni Esteve, 2009. (Quaderns de la Fundació Dr. Antoni Esteve, 19), 77 p.
13. GUARDIOLA, Elena; BAÑOS, Josep-Eladi. *Eponímia mèdica catalana*. Barcelona: Prous Science; 2003. (Quaderns de la Fundació Dr. Antoni Esteve, 1), 122 p.
14. GUARDIOLA, Elena; BAÑOS, Josep-Eladi. *Eponímia mèdica catalana (II)*. Barcelona: Fundació Dr. Antoni Esteve; 2011. (Quaderns de la Fundació Dr. Antoni Esteve, 22), 169 p.
15. GUARDIOLA, Elena; BAÑOS, Josep-Eladi. *Eponímia mèdica catalana (III)*. Barcelona: Fundació Dr. Antoni Esteve; 2016. (Quaderns de la Fundació Dr. Antoni Esteve, 38), 166 p.
16. GUARDIOLA, Elena; BAÑOS, Josep-Eladi. *Catalan physicians' contributions to medicine: a historical view through eponyms*. Barcelona: Fundació Dr. Antoni Esteve; 2019.
17. BOSCH, Fèlix [et al.]. "Una responsabilitat històrica i una necessitat bàsica: el Diccionari enciclopèdic de medicina". A propòsit de la primera jornada sobre el projecte DEMCAT". A: *Annals de Medicina* [Barcelona], 2017; 100: 39-47.
18. BERTOMEU SÁNCHEZ, José Ramón, NIETO-GALÁN, Agustín, coord. *Entre la ciencia y el crimen: Mateu Orfila y la toxicología en el siglo XIX*. Barcelona: Fundación Dr. Antoni Esteve; 2006. (Cuadernos de la Fundación Dr. Antoni Esteve, 6), 151 p.
19. VIDAL, Josep Miquel. *Història de la medicina I*. Maó: Fundació Enciclopèdia de Menorca, 2018. (Enciclopèdia de Menorca, 13), 301 p.
20. BERNABEU-MESTRE, Josep, coord. *Historia de la Sociedad Española de Epidemiología (1978-2014)*. Madrid: Sociedad Española de Epidemiología; 2014. 224 p.
21. OREFICE, Carlo; BAÑOS, Josep-Eladi, coord. *The role of humanities in the teaching of medical students*. Barcelona: Fundació Dr. Antoni Esteve; 2018. (Dr. Antoni Esteve Monographs, 38), 149 p.

BIBLIOGRAFIA

- BOSCH, Fèlix; ERILL, Sergi. “Josep Esteve i Soler (1930-2019): farmacèutic manresà, empresari, acadèmic i president d’una fundació científica”. A: *Annals de Medicina* [Barcelona], 2019; 102:79-81.
- BOSCH, Fèlix, FERNÁNDEZ, Sílvia; BAÑOS, Josep-Eladi. “El naixement de la indústria farmacèutica a Catalunya (II): les empreses nacionals”. A: *Annals de Medicina* [Barcelona], 2007; 90:60-67.
- CORBELLA i CORBELLÀ, Jacint. *Antoni Esteve i Subirana, semblança biogràfica*. Barcelona: Institut d’Estudis Catalans, Secció de Ciències, 2006. (Col·lecció: Semblances; 45), 49 p.
- CORNET i ARBOIX, Ramon N. “Panorama farmacèutic de la Manresa del segle XIX”. A: *Dovella* [Manresa], 1987; 22:31-38.
- CORNET i ARBOIX, Ramon N. *Farmàcies i Farmacèutics del segle XIX a Manresa. Vol. I: Els antics apotecaris*. Manresa: caixa d’Estalvis de Manresa, 1987. (Una família de farmacèutics. Els Esteve), p. 151-199.
- ESTEVE i SUBIRANA, Antoni. *Memòria autobiogràfica*. Barcelona: Mecanoscrit dipositat a l’Arxiu Històric Comarcal de Manresa, 1973. 43 p.
- SINCA i ALGUÉ, Genís. *Aquells homes amb barba. Biografia del farmacèutic manresà Josep Esteve i Seguí*. Barcelona: Dux Editorial, 2015. 187 p.